

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.13>

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Галузінський Н.О.,
*аспірант кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Галузінський Н.О. Відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних проблем відшкодування моральної шкоди, завданої управомоченому суб'єкту протиправними діями, бездіяльністю, рішеннями зобов'язаного суб'єкта у сфері соціального захисту, та оцінці ефективності відповідної штрафної санкції у праві соціального забезпечення.

Доведено, що з огляду на те, що санкції у праві соціального забезпечення характеризуються особливою юридичною силою, яка полягає у спрямуванні на припинення правопорушення / усунення його наслідків та перешкод, що стоять на шляху забезпечення інтересів учасників матеріальних та процедурних відносин у праві соціального забезпечення, спричиненням негативних наслідків для особи, яка не виконала передбаченого законом чи договором обов'язку у сфері соціального захисту, можна говорити, що відшкодування моральної шкоди належить до числа галузевих санкцій права соціального забезпечення, хоча й має цивільно-правову природу.

У статті йдеться, що поширення застосування відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення пов'язане з трансформацією галузевих суспільних відносин та зміною механізму їх регулювання, що характеризується появою полікомпонентних міжгалузевих правових конструкцій, які, тим не менше, повністю відповідають меті правового регулювання галузевих відносин – забезпечення соціальної захищеності населення.

Встановлено, що відсутність у соціально-забезпечувальному законодавстві прямої вказівки на можливість компенсації моральних страждань управомоченого суб'єкта не обмежує можливість громадян звертатися до суду з відповідним позовом. У будь-якому випадку при вирішенні питання про захист права на соціальний захист буде застосовуватися механізм, закріплений ст. 56 Конституції України, ст. 23 Цивільного кодексу України.

У статті робить висновок, що з огляду на суб'єктний склад надавачів соціального захисту фактична ефективність відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення все ж залежить від бюджетного фінансування виконання рішень суду, що гарантовані державою.

Ключові слова: відповідальність у праві соціального забезпечення, санкції у праві соціального забезпечення, штрафні санкції, ефективний спосіб захисту, моральна шкода, відшкодування моральної шкоди.

Galuzinskyi N.O. Compensation for moral damage in social security law.

The article is devoted to the study of theoretical and practical problems of compensation for moral damage caused to the authorized subject by illegal actions, inaction, decisions of the obliged subject in the field of social protection, and the evaluation of the effectiveness of the appropriate penalty in the law of social security.

It is proved that, given the fact that sanctions in the law of social security are characterized by a special legal force, which consists in directing the termination of the offense / elimination of its consequences and obstacles that stand in the way of ensuring the interests of the participants of material and procedural relations in the law of social security, causing negative consequences for a person who has not fulfilled the obligation provided for by law or contract in the field of social protection, it can be said that compensation for moral damage belongs to the number of sectoral sanctions of the law of social security, although it has a civil legal nature.

The article states that the spread of the application of compensation for moral damages in social security law is connected with the transformation of sectoral social relations and a change in the mechanism of their regulation, which is characterized by the emergence of multi-component inter-sectoral legal constructions, which, nevertheless, fully meet the purpose of legal regulation of sectoral relations - ensuring social security of the population.

It was established that the absence of a direct indication of the possibility of compensation for the moral suffering of the authorized subject in the social security legislation does not limit the ability of citizens to apply to the court with a corresponding claim. In any case, when solving the issue of protection of the right to social protection, the mechanism established by Art. 56 of the Constitution of Ukraine, Art. 23 of the Civil Code of Ukraine.

The article concludes that, given the subject composition of social protection providers, the actual effectiveness of compensation for moral damages in the law of social security still depends on the budgetary financing of the execution of court decisions guaranteed by the state.

Key words: liability in the law of social security, sanctions in the law of social security, fines, effective method of protection, moral damage, compensation for moral damage.

Постановка проблеми. Статтею 1 Конституції України нашу державу проголошено «суверенною і незалежною, демократичною, соціальною та правовою», у якій «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а її права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3).

Цитовані конституційні приписи знайшли своє відображення й в інших положеннях Основного Закону України, зокрема, у ст. 46, якою гарантовано право на соціальний захист «у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від людини обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом». Утвердження і забезпечення цього права є обов'язком держави (ст. 3), яка є своєрідним гарантом забезпечення законності у відповідних суспільних відносинах.

Проте, на жаль, варто констатувати, що у сфері соціального захисту кількість порушень прав людини з часом не лише не зменшується, а, навпаки, зростає. Лише Верховним Судом «протягом 2023 року розглянуто 9581 судову справу щодо захисту соціальних прав, що становить 78% загальної кількості касаційних скарг, які надходять до суду» [1]. Протиправні дії, бездіяльність та рішення надавачів соціального захисту, затягування реалізації права на соціальний захист, нівелювання його компенсаційної функції через тривале очікування адміністративного чи судового рішення, проблеми на шляху їх виконання – це лише найпоширеніші види перешкод, з якими змушені зіштовхуватися майже всі управомочені у сфері соціального захисту суб'єкти. Нестабільність соціального законодавства, суперечливість його положень, системне обмеження на законодавчому рівні соціальних гарантій з метою забезпечення економічного зростання держави, відсутність ефективного механізму забезпечення виконання рішень Конституційного Суду України пояснює причини формування сучасного стану, у першу чергу, соціально-забезпечувальних відносин, та свідчить про нагальну необхідність розробки на теоретичному рівні та впровадження у практику ефективних заходів забезпечення законності у сфері реалізації права людини на соціальний захист.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження теоретичних та практичних проблем відшкодування моральної шкоди, завданої управомоченому суб'єкту протиправними діями, бездіяльністю, рішеннями зобов'язаного суб'єкта у сфері соціального захисту та оцінка ефективності відповідної штрафної санкції у праві соціального забезпечення.

Стан опрацювання проблематики. До питань відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення у свій час зверталися такі науковці, як: К. Бориченко, С. Синчук, Г. Чернявська, М. Шумило та ін. Проте наукові здобутки згаданих та інших вчених не мають комплексного характеру, стосуються або окремих інститутів права соціального забезпечення, або галузевої теорії, без врахування особливостей практики притягнення до відповідальності у праві соціального забезпечення у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У праві соціального забезпечення можливість компенсації моральної шкоди прямо не передбачена жодним нормативно-правовим актом. В якості виключення з цього правила можна згадати, хіба що, положення частини восьмої ст. 30 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV,

якою закріплено право потерпілих від нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань і членів їхніх сімей на відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Проте важливо зауважити, що у цитованій статті йдеться про те, що відповідний спосіб захисту прав згаданих суб'єктів застосовується відповідно до приписів Цивільного кодексу України та Кодексу законів про працю України, а, отже, не є страховою виплатою. Тим не менше сама по собі норма ч. 8 ст. 30 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» підтверджує визнання законодавцем можливості завдання потерпілому моральної шкоди, наприклад, під час виявлення у нього професійного захворювання, а, отже, й права на її відшкодування.

Про можливість визнання «відшкодування моральної шкоди» своєрідною санкцією у праві соціального забезпечення свідчать підходи до розуміння змісту досліджуваної категорії, які зводяться до її визначення, як: «1) компенсації за завдану моральну шкоду; 2) самостійного, особливого та універсального виду відповідальності; 3) способу захисту прав» [2, с. 154].

Так, Т.Є. Крисань, досить вдало зазначає, що «компенсація (відшкодування) моральної шкоди являє собою можливість людини, якій заподіяно моральну шкоду внаслідок порушення її природних прав і свобод, вимагати від порушника виконання його обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на усунення або послаблення в неї негативних психічних станів та процесів, викликаних приниженням її гідності внаслідок цього порушення; а також її можливість звернутися до компетентних державних чи міжнародних органів за примусовим забезпеченням виконання зазначеного обов'язку» [3, с. 218].

Схоже за змістом визначення формулює В.Д. Чернадчук, який зауважує, що відшкодування моральної шкоди зводиться до «покладання на суб'єкта, винного у її завданні, невігідних майнових наслідків у грошовій або іншій матеріальній формі, що застосовуються незалежно від заподіяння майнової шкоди» [4, с. 7].

Цивілісти також дійшли висновку, що відшкодування моральної шкоди має на меті відновлення порушеного права та/або компенсацію витрат, що їх зазнала особа у зв'язку з порушенням її права [5, с. 22].

Таким чином, з огляду на те, що санкції у праві соціального забезпечення характеризуються особливою юридичною силою, яка полягає у спрямуванні на припинення правопорушення / усунення його наслідків та перешкод, що стоять на шляху забезпечення інтересів учасників матеріальних та процедурних відносин у праві соціального забезпечення, спричиненням негативних наслідків для особи, яка не виконала передбаченого законом чи договором обов'язку у сфері соціального захисту, можна з упевненістю говорити, що відшкодування моральної шкоди належить до числа галузевих санкцій права соціального забезпечення, хоча й має цивільно-правову природу.

З цього приводу варто зауважити, що майже в кожній галузі права у сучасних умовах відбуваються трансформаційні процеси, які пов'язані з виникненням, розширенням кількості міжгалузевих інститутів. Не є виключенням у цьому сенсі й право соціального забезпечення, яке, як відзначають науковці [6, с. 91], вже давно характеризується публічно-приватною природою, що знаходить своє втілення в існуванні полікомпонентних правових конструкцій та використання їх потенціалу для вирішення питань соціального захисту. Мова йде про застосування договірною способом регулювання галузевих відносин, констатацію можливості зловживання правом на соціальний захист. Цей перелік, видається, можна доповнити й відшкодуванням моральної шкоди, завданої управомоченому суб'єкту права соціального забезпечення.

На виправданості саме такого підходу щодо необхідності шукати приклади галузевих санкцій у праві соціального забезпечення в рамках чотирьох існуючих форм юридичної відповідальності: кримінальної, адміністративної, матеріальної та дисциплінарної, наполягає й М.М. Шумило [7, с. 490], який зазначає, що «закріплення форм галузевої відповідальності призведе до розбалансування як соціально-забезпечувального, так і всього законодавства, оскільки (якщо керуватися такою логікою) можна приймати закони про відповідальність у сфері сімейних, земельних, екологічних та інших відносин» при цьому самі санкції у будь-якому випадку винятковими не будуть.

Тим не менше, не можна не погодитися з К.В. Бориченко, яка зауважує, що «відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення як санкція за порушення галузевого законодавства має виключно додатковий характер та саме по собі не є ефективним за умови незастосування правопоновлюючих та/або припиняючих санкцій» [8, с. 113].

Одиничність прикладів комплексного застосування санкцій у праві соціального забезпечення, серед іншого, є наслідком прогалини правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Тоді, коли законодавство не містить вказівки на можливість компенсації моральної

шкоди, здійснення судами правозастосовної діяльності призводить до різних юридично-значущих наслідків, які відповідним чином відображаються на рівні соціальної захищеності людини.

Про доцільність застосування відшкодування моральної шкоди в якості санкції у праві соціального забезпечення судами зроблено висновок основуючись на положеннях ст. 13 Європейської конвенції з прав людини від 4 листопада 1950 року, якою передбачено, що «кожен, чий права та свободи, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження». При цьому з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, яка відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV визнається в Україні джерелом права, «під ефективністю способів захисту порушених (невизнаних, оспорюваних) прав розуміється їх здатність запобігати ствердженню порушенню, його повторенню у майбутньому, а також адекватно відшкодувати шкоду, завдану ним» [9]. Таким чином, адекватне відшкодування шкоди, зокрема моральної, завданого порушенням права на соціальний захист, є однією із ефективних санкцій у праві соціального забезпечення, яка відіграє подвійну функцію: компенсаційну та каральну. На жаль, з огляду на практику виконання судових рішень з соціальних спорів, сама лише констатація порушення прав позивача та зобов'язання вчинити певні дії, частіше за все, не може бути достатньою для того, щоб захист міг вважатися ефективним. Відповідних рис він набуває завдяки штрафним санкціям.

Проте, існуючий в Україні механізм фінансування виконання державою своїх соціальних зобов'язань, обумовлює висновок про те, що у сучасних умовах, про забезпечення фактичної ефективності відшкодування моральної шкоди як штрафної санкції у праві соціального забезпечення, можна говорити суто в теорії.

Так, відповідно до статистики Державної судової адміністрації за 2022 рік, 67,6% від загальної кількості всіх адміністративних справ склали спори про пенсійні та інші соціальні виплати [10], відповідачем у яких є територіальні органи Пенсійного фонду України.

За умови застосування до територіального органу Пенсійного фонду України поряд з правопоновлюючою санкцією штрафної у виді відшкодування пенсіонеру моральної шкоди відповідне судові рішення буде виконуватися з урахуванням приписів частини першої ст. 3 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» від 5 червня 2012 року № 4901-VI, відповідно до якої «виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за яким є державний орган, здійснюється Державною казначейською службою України в межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів з рахунків такого державного органу, а в разі відсутності у зазначеного державного органу відповідних призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду, а саме за бюджетною програмою КПКВК 3504040 «Заходи щодо виконання рішень суду, що гарантовані державою» (далі – бюджетна програма КПКВК 3504040)».

У зв'язку з тим, що у територіальних органах Пенсійного фонду України немає відкритих рахунків в органах казначейства, на яких можуть обліковуватись кошти безпосередньо цього органу та з яких можливо здійснити безспірне списання коштів, а бюджетні призначення на виплату відшкодування моральної шкоди не передбачені то відповідні виплати можуть бути здійснені виключно за наявності відповідного фінансування з Державного бюджету України.

Таким чином, виконання судових рішень про стягнення з Пенсійного фонду України відшкодування моральної шкоди буде здійснюватися Державною казначейською службою України за бюджетною програмою КПКВК 3504040, з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень».

Відповідно до абзацу другої частини третьої розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», заборгованість за рішеннями суду погашається в такій черговості:

«у першу чергу, погашається заборгованість за рішеннями суду щодо пенсійних та соціальних виплат, про стягнення аліментів, відшкодування збитків та шкоди, завданих внаслідок злочину або адміністративного правопорушення, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, а також у зв'язку з втратою годувальника;

у другу чергу, погашається заборгованість за рішеннями суду, пов'язаними з трудовими правовідносинами;

у третю чергу, погашається заборгованість за всіма іншими рішеннями суду».

Оскільки законодавством встановлено, що безспірне списання коштів державного бюджету повинно здійснюватися за черговістю надходження рішень суду на виконання, то відповідним судовим рішенням про відшкодування моральної шкоди пенсіонеру може бути присвоєно виключно третю черговість заборгованості.

Довідково варто зазначити, що станом на сьогодні лише в Одеській області сума коштів за судовими рішеннями, що обліковуються за бюджетною програмою КПКВК 3504040 по 1-й, 2-й та 3-й черзі, складає понад 7,4 млрд. грн., а виконуються судові рішення, зареєстровані в органах Казначейства протягом III кварталу 2023 року (1 черговість заборгованості). Протягом серпня 2024 року по Україні за названою бюджетною програмою виконано судових рішень на 9,17 млн. грн. [11], що з високою очевидністю свідчить про недостатність виділених коштів для забезпечення інтересів управомочених суб'єктів у сфері соціального захисту у разі винесення щодо них судового рішення про відшкодування завданої моральної шкоди.

Висновки. З огляду на ознаки категорії «відшкодування моральної шкоди» вона цілком підпадає під зміст штрафних санкцій у праві соціального забезпечення, застосування якої є виправданим як з точки зору забезпечення ефективності захисту права на соціальний захист, так і попередження майбутніх порушень названої міри можливої поведінки фізичної особи (сім'ї).

Поширення застосування відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення пов'язане з трансформацією галузевих суспільних відносин та зміною механізму їх регулювання, що характеризується появою полікомпонентних міжгалузевих правових конструкцій, які, тим не менше, повністю відповідають меті правового регулювання галузевих відносин – забезпечення соціальної захищеності населення.

Відсутність у соціально-забезпечувальному законодавстві прямої вказівки на можливість компенсації моральних страждань не обмежує правомочність громадян звертатися до суду з відповідним позовом. У будь-якому випадку при вирішенні питання про захист права на соціальний захист буде застосовуватися механізм, закріплений ст. 56 Конституції України, ст. 23 Цивільного кодексу України

Водночас у сучасних умовах обмеженості фінансування значної кількості сфер суспільного життя в Україні та переважання заходів соціального захисту, які здійснюються в межах «державних» організаційно-правових форм, ефективність відшкодування моральної шкоди, завданої управомоченому суб'єкту права на соціальний захист, носить суто теоретичний характер. При цьому за умови покращення фінансування бюджетної програми КПКВК 3504040 «Заходи щодо виконання рішень суду, що гарантовані державою» відшкодування моральної шкоди у сфері соціального захисту стане рушійною силою на шляху покращення не лише правозастосовної практики у сфері соціального захисту, але й нормотворчої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Касаційний адміністративний суд у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/KASU_zvit_2023.pdf.
2. Ярошенко О.М., Мельничук Н.О., Москаленко О.В., Луценко О.Є., Сорока О.П. Актуальні теоретичні та практичні проблеми відшкодування моральної шкоди потерпілим працівникам від нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань: монографія / за заг. ред. О.М. Ярошенка. Харків: Юрайт, 2022. 272 с.
3. Крисань Т.Є. Правові аспекти відшкодування моральної шкоди у цивільно-правових відносинах. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 218–221.
4. Чернадчук В.Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2001. 14 с.
5. Селезень С.В. Поняття відшкодування моральної шкоди в трудовому праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 2. С. 21–23.
6. Ярошенко О.М. До питання про предмет права соціального забезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 90–98.
7. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні: монографія. К.: Ніка-Центр, 2016. 680 с.
8. Бориченко К.В. Особливості відшкодування моральної шкоди у праві соціального забезпечення. *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: тези*

- доповідей учасників міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 квітня 2020 р.) / за ред. М.І. Іншина. Київ: ФОП Маслаков, 2020. С. 112–115.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року (заява № 40450/04). *Офіційний вісник України*. 2010. № 13. Ст. 651.
 10. Пенсійні спори суди змусять розглядати у жорсткі строки. URL: <https://zib.com.ua/ua/160957.html>.
 11. Про стан та терміни перерахування коштів за рішеннями судів. Державна казначейська служба України. URL: <https://www.treasury.gov.ua/diyalnist/vikonannya-sudovih-rishen/prostan-ta-termini-pererahuvannya-koshtiv-za-rishennyami-sudiv>.